

Ajaloost, meist ja Ukrainast

Toomas Hiio

Ega me Ukrainast ju palju ei tea. Rohkem kui 30 aasta tagusest ajast, kui mulle eesti koolis veel Nõukogude Liidu ajalugu õpetati ja Ukraina ajalugu oli mõistagi selle osa, on meelde jäänud kolm asja: Kiievi Venemaa kui Vene riikluse alguspunkt ning kolm varjaagi vanda Rjurik, Sineus ja Truvor, kes olla kutsutud Venemaad valitsema. Väidetaval Truvori haul Vana-Irboskas olen kunagi käinud. Teiseks hetman Bogdan Hmelnitski, kes 1654. aastal Perejaslavi raadal lepingu sõlmis, millega tänase Ukraina kirdeoblastid Venemaaga liideti. Ja kolmandaks Ivan Mazepa, kes oli oli Poltava lahingus 1709. aastal Rootsi kuninga Karl XII liitlane ning koos temaga Peeter I vägedelt lüüa sai. Niisiis, Nõukogude Liidu ajalookäsitluses oli Hmelnitski õigete ja Mazepa valede poolel. Või kui me seda asja nüüd Rootsi seisukohalt vaataksime, siis jälle vastupidi. Aga igal juhul tundus, et nad nad olid ikkagi vastaspooltel.

Mõne aasta eest Kiievi kesklinnas Ukraina armeemuuseumis nägin mõlemat meest Ukraina riikluse ajaloo panteonis. Tõepoolest, miks me peaksimegi Ukraina ajalugu vaatama Venemaa või Rootsi mäta otsast?

Tsaariajal, mis Paremkalda-Ukrainas algas Poola jagamistega kolmveerand sajandit hiljem kui Eesti- ja Liivimaal, pidas Vene võim ägedat heitlust katoliku kiriku ja Poola aadliga; eriti pärast 1831. aasta Poola ülestõusu. Samas on eestlaste ja lätlaste vastasseis baltisaksa aadli ja luteri vaimulikkonnaga võrreldav ukrainlaste ja poolakatest ülemkihi suhetega. Nagu eestlased on leebunud baltisakslaste suhtes, on ka ukrainlaste ja poolakate vahekord sõbralik. Mis muidugi ei sega meil aeg-ajalt ikka veel meenutamast 700-aastast orjapõlve Balti parunite ikke all. Ukrainast ei tea.

Ajaloolised paralleelid pole absoluutsed. Balti erikord Liivi-, Eesti- ja Kuramaal püsis pea häirimatult 19. sajandi lõpuni vaatamata väikeses osas õnnestunud katsetele lätlasi ja eestlasi õigeusku pöörata. Etniline ja keelepiir saksakeelse ülemkihi ning lätlaste ja eestlaste vahel oli teravam kui poolakeelse ülemkihi ja ukrainlaste vahel Ukrainas. Kuid kui luteri kirik oli Balti kubermangudes kõigile ühine, siis eriti pärast uniaadi kiriku ülevõtmist Vene õigeusu kiriku poolt 1839. aastal oli Ukrainas seisuse üheks määratluseks ka usk - poola aadel oli katoliiklik, ukraina talupojad õigeusku.

Kuid pärisorjus kaotati Ukrainas ligi pool sajandit hiljem kui Balti kubermangudes ning maaomandiga on lood segased tänini. Seda ei tohi unustada, sest võrdne seadusega tagatud (maa)omandiõigus tegi inimesed võrdseks. Muidu loeb ainult jagaja, juhi heasoovlikkus ja lähedus temale. Mis on ilmselt osa korruptsiooni definitsioonist.

Pärast Eesti iseseisvuse taastamist saime Ukraina ajaloost muudki teada. 1987. aastal tõlgiti eesti keelde Mihhail Bulgakovi „Valge kaardivägi“, mis jutustab sündmustest Kiievis 1918. aastal. Meie arusaamist Ukraina ajaloost I maailmasõja lõpus defineeris veel 1980. aastate lõpus Vene kodusõja hoolega arendatud ja lugematute monumentidega toetatud narratiiv. Nii oli ka selle raamatu eestindus pigem kirjandussündmus, raamat Meistri ja Margarita autorilt, mille lugemine oli peaaegu et antisovetlik tegevus.

Anarhist Nestor „Batko” Mahno ja Ukraina direktooriumi president 1919–1920 Sõmon Petljura on ka paljude ajaloo huvilise eestlase jaoks poolmüütilised kangelased sovetiaegseist raamatutest ja filmidest koos Tšapajevi, Koltšaki ja Denikini ning muidugimõista baltisaksa paruni kindral Peter Wrangelliga, valgekaartlaste viimase ülemjuhatajaga Krimmis. Aga Ukraina ajaloolased on pärast Ukraina iseseisvumist aastatele 1917–1920 palju tähelepanu

pööranud. Teame nüüd, et Ukrainal oli sel ajal oma sõjavägi, milles teenis ka hulk eestlastest ohvitseri, kes I maailmasõja ja Vene kodusõja keerdkäikudes Ukrainasse olid sattunud.

2008. aastal uuris rahvusvahelise tuntusega ajaloolane Timothy Snyder sama aega oma raamatus „The Red Prince“. 1918. aastal, pärast Brest-Litovski rahulepingut, ei tundunud esialgu sugugi, et I maailmasõja ja Euroopa keisririikide saatus on otsustatud. Paljud Ida-Euroopa rahvad otsisid oma tulevast valitsejat Saksa ja Austria kuningakodadest, nende hulgas ka Soome ja baltisakslaste Balti hertsogiriik. Ka Euroopa impeeriumid kavandasid oma võimu laienemist itta. Snyderi punane prints oli Wilhelm von Habsburg, kellest Habsburgid tahtsid pärast ilmasõja võidukat lõppu teha Ukraina kuningat. Võidukat lõppu ei tulnud, koos Romanovitega kaotasid võimu ka Hohenzollernid ja Habsburgid. Wilhelm von Habsburgi, ukraina nimega Vassõl Võšõvanõi seiklusrohke elu lõppes vangistamisega Smerši poolt Viinis 1947. aastal ja surmaga ühes Kiievi-lähedases vangilaagris järgmisel aastal. Teda meenutavad mõned toponüümid Ukraina linnades.

Ida-Euroopa rahvaste valikuid 1918. aastal illustreerib kenasti üks ese sealsamas Ukraina armeemuuseumis: Soome marssali ja riigipea Mannerheimi poolt Ukraina hetmanile Pavlo Skoropadskõile kingitud soome puss. Skoropadskõi oli sakslaste kandidaat Ukraina valitsejaks.

Enne I maailmasõda õppis Kiievi ülikooli arstiteaduskonnas Johannes Vares-Barbarus. Ilmselt oli see üheks põhjuseks, miks ta pärast Tartu rahulepingu sõlmimist 1920. aastal taotles Eesti saadiku kohta Ukrainas. Kuid Ukraina liideti peagi NSV Liiduga ja saadikut ei olnud sinna enam vaja saata. 1940. aastal oli ta üks Eesti iseseisvuse likvideerimise ettureid, kes pidi aga lippu kandma. Tänavused sündmused meenutasid „rahulikku rahvarevolutsiooni“ Eestis 1940. aastal. Ka meil marssisid 74 aastat tagasi rahvademonstratsioonil, spontaansel mõistagi, ühesugustes ülikondades sõjaväelase hoiakuga mehed, kes laulsid Punaarmee rivilaule. Mõne aja pärast imiteeriti üheaegselt kolmes Balti riigis „valimised“, mille osalusprotsent ja poolthääletanute osakaal ületasid tunduvalt ükskõik millise ühiskonna võimete võimalikkuse. Kuu aega hiljem palusid sel viisil komplekteeritud Leedu, Läti ja Eesti esinduskogude paroodiad ühel ja samal päeval oma riikide liitmist NSV Liiduga – istungisaalis vahtkonnas olevate Punaarmee ja Balti laevastiku sõjaväelaste valvsa pilgu all.

Poliittehnikoloogid arvatavasti mõistavad vajadust valimistulemuste astronoomilise üksmeelsuse ning selle järele, et kolme *de facto* okupeeritud riigi „nukuparlamentide“ otsus oma riiklus likvideerida ja NSV Liiduga liituda oleks absoluutselt samaaegne. Õhtumaises kultuuris aga on demokraatlikud valimised ja nende tulemused valijate individuaalse vaba tahte väljendus ning see välistab 90%-lise üksmeele. Kuid, culture matters, nagu kirjutasid Lawrence E. Harrison ja Samuel P. Huntington oma 15 aastat tagasi ilmunud raamatu pealkirjaks.

Johannes Vares-Barbarus ei tunnistanud vist kunagi, kas ta teadis või mitte, kust tulid need sirgetes rivides erariides mehed, kes 1940. aasta suvel Tallinnas Punaarmee rivilaule laulsid. Me ei tea ka, kas tema enesesisendusvõimest jätkus, et end uskuma panna, et absoluutne enamus eestlastest otsustaski ühe kuuga oma riigi likvideerida. Me vaidleme tänini, kas ta tegi enesetapu või langes ülesande täitnuna oma tööandjate salamõrva ohvriks. Me vaidleme tänini, kas Vares oli kasulik idioot või sovetliku salateenistuse agent ning seega riigireetur; olgu, seda viimast sai ta olla ka kasuliku idioodina.

Mis sest kolmveerand sajandi tagusest asjast üldse enam meelde tuletada? Ajalugu ju ei kordu või kui, siis ainult farsina? Aga just sellepärast. Ka fars on tegelikkus.

1990. aastatel keskendus ajaloo huvilise avalikkuse tähelepanu kogu Ida-Euroopas II maailmasõja sündmustele ja Nõukogude Liidu repressioonidele nii oma alamate kui veel rohkem Ida-Euroopa rahvaste vastu. Saime teada Holodomorist, mille maailmas oli tuntuks teinud Robert Conquesti 1986. aastal ilmunud „The Harvest of Sorrow“. Samal aastal tabas Ukrainat Tšornobõli aatomikatastroof, mille avalikustamise ja salastamise vahel pendeldav ebaõnnestunud kriisijuhtimine oli üks naelu NSV Liidu kirstukaanes. Seegi puudutas Eestit otseselt: siit saadeti katastroofi tagajärgi likvideerima ligi 5000 meest, kes kodumaale naasnuna oma muredega aastateks üksi jäeti.

1920. aastate alguses pandi paika ka Poola piir Nõukogude Venemaaga ning läänepoolsed Ukraina maad jäid Poola koosseisu. Ukrainalased elasid Tšehhoslovakkia Ruteenias ja Rumeenia Bessaraabias. Ukraina rahvuslased asutasid 1928. aastal Poolas oma rahvusliku organisatsiooni OUN, millest 1943. aastal kasvas välja Ukraina ülestõusuarmee UPA. Nagu eestlased II maailmasõja ajal üritasid ka ukrainlased ajada oma, Ukraina asja. Eestlastel oli lihtsam, lõpuks oli Eesti olnud rohkem kui 20 aastat iseseisev riik ja Rahvasteliidu liige. Omariikluse ajal saadi pingetest ja vastuoludest vaatamata Kominterni õnnestusele ja oma paremradikaalidele enam-vähem üle. Kuid vennatappu oli 1940. aastast alates ka Eestis. Ukrainlastel oli raskem. Sõja ajal ja vägivallavõimu all hakkavad veritsema kõik vanad haavad ning lüüakse hulk uusi; lisaks poliitilistele ja ideoloogilistele vastuoludele oli Ukraina ka paljurahvuseline maa. Peale UPA-meeste oli siin oma asi ajada poolakate põrandaalusel Armija Krajowal. Punaarmee käepikenduseks oli Sõdir Kovpaki partisanarmee. 1943. aastal formeeriti ka SS-diviis Galizien, mille taustal seisis need OUN-i liikmed, Andri Melnõki pooldajad, kes ei jaganud UPA aktivistide seisukohti.

Kõigile neile pühendatud stendid seisis mõne aasta eest Ukraina armeemuuseumis kõrvuti. Eriliste kommentaarideta.

Ukrainas mõrvati ja hukkus Saksa okupatsiooni ajal miljoneid tsiviilelanikke, kes lisanduvad Holodomori ja teiste Stalini-aegsete massirepressioonide ohvritele. Paremkalda-Ukraina oli Tsaari-Venemaal osa juutidele lubatud asualast arvuka juudi rahvastikuga. Ukraina oli Teise maailmasõja ajal paljude Holokausti massimõrvade tallermaaks.

OUN-i ja hiljem UPA käilakujuks oli Stepan Bandera. „Bandalased“ on ka täna nimi, millega stigmatiseeritakse neid kõige äkilisemaid rahvuslasi. Bandera juhtis ukraina üksusi Lvivi vallutamisel 1941. aasta juuni lõpus, kuid tema väljakuulutatud Ukraina riik ei kuulunud Kolmanda Reichi tulevikuplaanidesse. Bandera pandi juba 1941. aasta suvel Sachsenhauseni koonduslaagrisse, kust ta vabastati 1944. aasta septembris. KGB agent tappis ta Münchenis 1959. aastal.

Külma sõja heitlusi salaluuretandril kajastas sovetlik seikluskirjandus meelsasti. Kõige halva taga seisis mõistagi CIA. 1957. aastal tõlgiti eesti keelde propagandakirjaniku Aleksandr Avdejenko raamat „Tisza kaldal“, mis käsitleb KGB võitlust ukraina natsionalistide vastu Lääne-Ukrainas. Ehkki saksa kirjandusteadlane Wolfgang Kasack olevat ta romaane kirjeldanud kui „parteilisest vaatepunktist õigeid, kuid madala kirjandusliku kvaliteediga“, oli „Tisza kaldal“ kergesti loetav nagu enamik seikluskirjandust. Kirjanduslik kvaliteet ei olegi loetavuse mõõdupuu. Nii sai ka eesti lugeja juba pool sajandit tagasi teada OUN-ist ja sellestki, et tema taga seisis CIA. Ajalugu ei kordu, aga mustrid, need on sarnased.

Ukraina on palju suurem kui Eesti ja UPA vastupanuliikumise suutis NSV Liit lõplikult maha suruda alles 1950. aastate lõpuks. Tuhanded vangilangenud „banderalased“ täitsid GULAGi laagreid. Neid on oma lugudes ja kirjapandud mälestustes meenutanud paljud eestlased, kes neis laagrites suutsid ellu jääda ja koju tagasi pöörduda.

Ajalugu tuleb jätta ajaloolastele, oleme korduvalt kuulnud ja see ongi õige. Ajaloo kurjast ärakasutamisesest on sündinud viha ja vägivalda. Ajalugu ei kordu või kui, siis ainult farsina, oleme sageli kuulnud. See ei tähenda, et ta ei ole tähtis. Ukraina 2012. aasta valimistulemuste kaardilgi

(http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/54/Ukr_elections_2012_multimandate_oblasts.png) näeme Ukraina keerulist ajalugu vastu peegeldumas. Eri värvidega joonistuvad välja maad, mis liideti Venemaaga enne 18. sajandi viimase veerandi Poola jagamisi; Briti töösturite Charles Gascoigne'i ja John Hughesi rajatud rasketööstuskeskuste pärand Luganskis ja Donetskis; Katariina II käsul rajatud Musta mere laevastiku mereväebaas Mõkolajivis; Molotov-Ribbentropi pakti alusel Poolalt hõivatud Galiitsia ning Rumeenialt võetud Põhja-Bukoviina ja Odessa oblastiga liidetud Budžak, Stalini aken Doonau suudmesse; varem Tšehhoslovakkiale kuulunud segarahvastikuga, kuid ukraina enamusega Ruteenia, mille Stalin 1945. aastal NSV Liidule võttis; Krimm; ja lõpuks ka Ukraina diasporaa kõigil mandritel.

Ajalugu ei tohiks rakendada riikliku või rahvusliku identiteedi vankri ette, ehkki seda on üritatud teha nii Läänes kui Idas. Tavaliselt õnnestub see siis, kui on vaja leida kõigi hädade süüdlane. Ajaloosündmuste riiklik kehtestamine vastuvaidlematu ja vastuvaidlemise korral karistatava tõena pilastab ajalugu ja demoraliseerib ajaloolasi. Reegel „culture matters“ kehtib ka siin. Meie jaoks on ajalugu teaduslike meetoditega tehtud uurimistöö tulemusena järjest paremini tunnetatav minevik kõigis tema täis- ja pooltoonides ning varjundites. Võimupüramiidide maadel on ajalugu ainult tööriist, mis igal hetkel aitab kindlaks teha omad ja vaenlased. Minevikku saab tõepoolest ümber kirjutada, nagu pani tähele juba Orwell, kuid täna on meie võimuses mitte lasta seda endale teha.

Poliitikas ei ole kunagi tegemist ajaloo paratamatusega, seda tehakse iga kord uuesti ja demokraatlikus riigis peegeldavad poliitilised otsused valijate selle korra valikuid. Ajalugu seisab küll alati taustal, kuid ajaloostki tuleb suuta üle olla. Ukraina on suur maa ja teiste heatahtlik-üleolevalt pealiskaudseiks nõuandeiks pole siin kohta. Ühelegi riigile ei ole eeskujusid, mida üheselt järgida: selleks on maailm liiga mitmepalgeline. Oma tulevik tuleb ise üles ehitada.